भट्टारकदेवशक्रविरचितप्रतापकाव्यस्य त्रिविंशतिसर्गस्य सम्पादनमध्ययनञ्च

डॉ. शशिकुमारशर्मा

समीक्षात्मकभागः

शास्त्राणामध्ययनमध्यापनं तदैव अतीव सुकरं भवति यदा तच्छास्त्रस्यानुकूला पद्धतिराश्रीयते। नैकविधानां गद्यपद्यव्याकरणादीनां नाना शास्त्राणां साहित्यव्याकरणदर्शनादीनां पाठनं कथं वा करणीयमिति विषये शिक्षाविधाः प्राचीनार्वाचीनशिक्षणपद्धतीर्विमर्श्य निर्दुष्टरूपेणानुकूलपद्धतयः निरूपिताः।

अत एव प्राचीनार्वाचीनशास्त्राणां पूरकशास्त्रं शिक्षाशास्त्रमिति विदुषामभिप्रायः। कः विषयः, कया पद्धत्या पाठनीयम्, कया पद्धत्या नाध्यापनीयम् इति प्रवृत्तिनिवृत्तिजनकत्वात् शिक्षाशास्त्रस्य शास्त्रत्वं सिद्धम्। वस्तुतः शिक्षाशास्त्रिणः विषयानुकूलां पद्धतिं पाठयन्ति। यथा साहित्यशास्त्रस्य टीकापद्धतिः, व्याकरणस्य आगमन-निगमनपद्धतिः, पद्यस्य अन्वयविधिरिति। अस्मिन्नेव क्रमे संस्कृतशिक्षणे मया एका नूतनपद्धतिराश्रिता। का सा नूतनपद्धतिः, सा आकाङ्क्षापद्धतिः। आङ्-उपसर्गपूर्वककाङ्क्षिधातोः अच्-टाप्प्रत्ययाभ्याम् आकाङ्क्षा इति शब्दो निष्पद्यते। अपेक्षा, जिज्ञासा, अनुसन्धानम् इत्याद्यर्थेषु शब्दोऽयं प्रयुज्यते। सांख्यकारिकाव्युत्पत्तिवादवाक्यपदीयसदृशदुरुहविषयाणामपि आकांक्षापद्धत्या अध्यापनं भवितुं शक्यते, तेन शिष्याः समीचीनरीत्या अवगन्तुं शक्नुवन्ति।

शिक्षामनोविज्ञानानुसारं सर्वेष्वपि स्तरेषु प्रायः कण्ठस्थीकरणं निरस्तमभवत्। अत्र प्रश्नोत्तरपद्धत्या अध्यापनसमये आकाङ्क्षायाः आधारभूतं पदं कारिकायाः निष्कास्य तदाधारेण प्रश्नं पृच्छति। शिक्षार्थिनः तस्य प्रश्नस्य उत्तरं कारिकायां प्रयुक्तपदाधारेणैव ददाति। एवमासान्तं कारिकां पाठयति। वारं वारं कारिकायां विद्यमानानां पदानां प्रयोगेण तत्तत्पदानाम् उच्चारणाभ्यासो भवति। तथा च विना कण्ठस्थीकरणेन कारिकां स्मरति। सांख्यकारिकायाः कारिकाणां पाठनम् आकाङ्क्षापद्धत्या कथं वा करणीयम् , येन छात्राः अल्पश्रमेण अधिकविषयज्ञानं प्राप्नुयुः।

महाभाष्येऽपि आकांक्षापद्धत्या अध्यापनं वर्तते इति दृश्यते। प्रश्नोत्तरमाध्यमेन आकांक्षापद्धतिराश्रिता। यथा – अथ शब्दानुशासनम्। शास्त्रमधिकृतं वेदितव्यम्। केषां शब्दानाम् लौकिकानां वैदिकानाञ्च।

शोधावसरे भारतदेशस्याप्रकाशितमनुद्घाटितमस्पृष्टं ज्ञानरूपमातृकाणां स्थितिं ज्ञात्वा तासां प्रकाशनार्थं मया प्रतिज्ञा कृता। अत एव मत्प्रतिज्ञापूरणांशत्वेन अप्रकाशितपाण्डुलिपिमाश्रित्य शोधकार्यमिदं प्रचलति। अस्मिन्नेव क्रमे अप्रकाशितमातृकायामपि आकाङ्क्षापद्धतिः आसीत् वा न वा इति, किं प्राचीनकालेऽपि आकाङ्क्षापद्धत्या पठनपाठनं भवति वा इति च मनसि प्रश्नः जातः। अप्रकाशितमातृकासु अन्वेषणं कृतम्। इमं विधिमाश्रित्य भट्टारकदेवशक्रमहोदयेन प्रतापकाव्यं रचितम्।

मातृकायाः सामान्यपरिचयः –

अस्य ग्रन्थस्य एका मातृका जयपत्तनस्थजैनदिगम्बरप्राकृतापभ्रंशसाहित्याकादमिग्रन्थालये विद्यते। अस्याः मातृकायाः प्रतिकृतिः ग्रन्थस्यास्य सम्पादनाय स्वीकृता।

ग्रन्थस्य सामान्यपरिचयः -

अस्मिन् ग्रन्थे द्वात्रिंशद्सर्गाः सन्ति। अत्र ग्रन्थकारेण शिखरिणीवृत्तबद्धश्लोकस्य आकाङ्क्षापद्धत्या व्याख्यानं विहितम्। अस्मिन् श्लोके भगवतः श्रीरामचन्द्रस्य प्रतापविषयः वर्णितः। अत्र प्रथमं तु मङ्गलाचरणं तत्पश्चात् प्रतापकाव्यस्य विषये लिखितम्। अस्य ग्रन्थस्य सम्पादितैकैकस्य सर्गस्य पत्रिकायां प्रकाशनं भवेत् इति मनसि निधाय सुधियां स्वान्तमावर्जयेत्तर्हि मन्ये सफलोऽयं मे प्रयास इति। प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमसर्गाणां प्रकाशनं जातम्। इदानीं मया षष्ठमसप्तमाष्टमनवमदशमसर्गाणां वर्णनं सम्पादनञ्चात्र क्रियते। यद्यपि प्रथमसर्गादारभ्य पञ्चमसर्गपर्यन्तं अन्यपत्रिकायां प्रकाशनं जातं तथापि अत्र परिशिष्टे प्रकाशितप्रथमसर्गादारभ्य पञ्चमसर्गपर्यन्तसम्पादितभागस्यापि प्रकाशनं क्रियते। येन ग्रन्थस्य सम्पूर्णस्वरूपमेकत्रैव स्यादिति। अन्यसर्गाणामपि प्रकाशनमस्यामैव पत्रिकायां भविष्यति।

अत्र लेखकेन प्रथमसर्गे रामवाचकपक्षः स्थापितः। द्वितीयसर्गे कृष्णवाचकपक्षः स्थापितः। तृतीयसर्गे शिववाचकपक्षः स्थापितः। चतुर्थसर्गे ब्रह्मावाचकपक्षः स्थापितः। पञ्चमसर्गे सूर्यदेववाचकपक्षः स्थापितः। षष्ठमसर्गे शंवाचकपक्षः स्थापितः। सप्तमसर्गे शिवधर्मपक्षः स्थापितः। अष्टमसर्गे गणेशवाचकपक्षः स्थापितः। नवमसर्गे हनुमान्वाचकपक्षः स्थापितः। दशमसर्गे कर्त्तावाचकपक्षः स्थापितः। यथा कर्त्ता नैयायिकाणां यथा वेदातिकानां ब्रह्मा तथैव मीमांसकानां कर्मसकलविधिकरो भवतीति भावः। एवमेकादशसर्गे मीमांसकपक्षः स्थापितः। द्वादशसर्गे बौद्धमतपक्षः स्थापितः। त्रयोदशसर्गे ऋषभदेवपक्षः स्थापितः। चतुर्दशसर्गे जगच्छिरोमणिपक्षः स्थापितः। पञ्चदशसर्गे श्यामप्रभपक्षः स्थापितः। षोडशसर्गे आशीर्वादपक्षः स्थापितः। सप्तदशसर्गदारभ्य द्वात्रिंशद्सर्गपर्यन्तं द्व्यक्षरं स्वीकृत्य चित्रालङ्कारमाध्यमेन व्याख्यानं कृतं लेखकेन। सप्तदशसर्गे लक्ष्मीपक्षः स्थापितः। अष्टादशसर्गे जयसिंहभूपपक्षः स्थापितः। विंशतितमे सर्गे श्रृङ्गाररसप्राधान्यपक्षः स्थापितः। एकविंशतितमे सर्गे वाक्यमहिमाधिकारपक्षः स्थापितः। द्वाविंशतितमे सर्गे अस्य काव्यस्य पण्डितपक्षः स्थापितः। त्रिविंशतितमे सर्गे कृष्णप्रतापश्लेषपक्षः स्थापितः।

अनया रीत्या द्वात्रिंशत् सर्गे स्वकल्पनया आकांक्षापद्धत्या भिन्नभिन्नवाचकपक्षाः स्थापिताः।

सम्पादनभागः

श्रीगणाधिपतये नमः। श्रीसरस्वत्यै नमः। श्रीगुरुभ्यो नमः।

स जयति परमात्मा यस्य लोको हि मग्नो
मननवरसमुद्रे कृष्णिकावद्विभाति।
त्रिभिदरमुदरेयं खेंशुमव्वाहिके वा
मणिरिव शुभरत्नं रोहणाद्रौ यथा वा।।1।।

गुरुपदकमलं प्रणौमि भक्त्या
हृदि मयि सततं करोमि शक्त्या।
ऋजुमनवचनैः स्तवीमि सूक्त्या
नततनुशिरसा यवीमि युक्त्या।। 2।।

यस्याः प्रसत्तेर्गुणरत्नखानेर्जडार्थदात्र्यासु पदार्थपात्र्याः।
विशालबोधाः प्रभवन्त्यबोधाः प्रणौमि तां तत्प्रभुवक्त्रजाङ्गाम्।।3।।

प्रतापकाव्यं रचयामि कामधेन्वाख्यकं षोडशवृत्ततो वै।
एकेन काव्येन तथैव युग्मपक्षेन भिन्नैः रसपङ्क्तिवृत्तैः।।4।।

भूपेन्द्रवृत्तं जगति प्रसिद्धभाषासु चेच्छिलष्टतरं भवेद्वै।

तत्संस्कृते किं बहुभिस्सदर्थैः क्लृप्तं मनोहारि सतां भवेन्न।।5।।

एकार्थतो यत्र भवेद्द्वितीयोऽप्यर्थोऽत्र चित्रप्रदमेव लोके।

काव्ये पुनर्यत्र युगत्रिपक्षार्थाः किं न युक्तं गुणिनां मुदे तत्।।6।।

अर्थप्रकाशोऽत्र न चास्ति विज्ञाष्टीकां विना वाध्ययनादृतेऽपि।

एकाक्षरीकोषसुशब्दयुक्त्या विमर्शनीयः स्पृहया विनाहो।।7।।

मादर्यवन्तोऽत्र भवेयुरस्य विज्ञा वयं किं पठनेन वित्त।

राजेन्द्रचेतो हरकं तदेतत्सदर्थसारं न परं कदर्थम्।।8।।

कवीन्द्रमाना नृपतेः सभायां काव्यं पठन्तु[1] परमादरेण।

परं सुखं नास्ति परत्र विज्ञाः प्रतापकाव्यस्य विमर्शनात्तत्।।9।।

क्व सूर्यवंशप्रभवो नृपोऽसौ क्व चात्र बुद्धिर्मम दुर्बलार्था।

तथापि राजेन्द्रगुणा बलान्मां वाचाल्यते चूतपिकेव चैत्रे।।10।।

सन्त्येव सन्तो भुवि ये गुणेषु पराः परेषां ग्रहणेषु गृध्राः

प्रयोजनं तेऽपि विना धरित्र्यां जीयासुरत्रापरकृत्य विज्ञाः।।11।।

जीयासुरन्येऽपि हि दुर्जनाख्याः निष्कारणं ये परदोषगृध्राः।

येषां भिया न स्खलते[2] सतां धीरहो महानेष मतो गुणो मे।।12।।

नाना कवित्वेषु चणास्तथापि

प्रतापकाव्यं वदनेषु यूयम्।

ताम्बूलवत्कृत्य नृपस्य गोष्ठ्यां

विशंतु विज्ञाः कुपमुन्मनाश्चेत्।।13।।

यथापरे मिष्टतराः सिताऽग्रे विभान्ति लोके हि कथापरा वा।

रामायणीभागवतीकथाऽग्रे काव्यानि विश्वानि तथैतकाग्रे।।14।।

इदं प्रबन्धं विरचय्य पूर्वं सूत्रं प्रवक्ष्ये प्रथमं हि तस्य।

द्वात्रिंशदर्थप्रसरप्रदस्य काव्यस्य स्वोपज्ञविनिर्मितस्य।।15।।

इति पीठिका।

।। त्रिविंशतितमः सर्गः।।

सकृष्णाभकृष्णः सकृष्णाभकृष्णः सकृष्णाभकृष्णः सकृष्णाभकृष्णः। सकृष्णाभकृष्णः सकृष्णाभकृष्णः सकृष्णाभकृष्णः सकृष्णाभकृष्णः।। सकृष्णाभकृष्णः सकृष्णाभकृष्णः सकृष्णाभकृष्णः सकृष्णाभकृष्णः। सकृष्णाभकृष्णः सकृष्णाभकृष्णः सकृष्णाभकृष्णः सकृष्णाभकृष्णः।।23।।

[1] पठन्तू इति मातृकायां पाठः।

[2] सवलते इति मातृकायां पाठः।

अस्यार्थः – हे कृष्णाभ हे प्रतापसिंहभूपसकृष्णः विष्णुर्नारायणः। कृष्णेन सह वर्त्तमाना सहचरी या सकृष्णा हरिप्रियातां सकृष्णां लक्ष्मीम् एतावता नारायणसंबन्धिनी राज्यलक्ष्मीं त्रिखण्डीशसम्पत्तिम्। त्वां दिशतु इति शेषः।

1. कथं भूतः कृष्णः कथं भूतस्त्वंभ कृष्णः शरीरकान्त्याकृष्णः। त्वमपि कान्त्या कृष्णः।
2. पुनः कथं भूतः कृष्णः सकृष्णाभकृष्णः। कृष्णेन लोहेन आसमन्ताद्भान्ति ते कृष्णाभाः शस्त्रव्रजास्तैः सह वर्त्तमानाः सकृष्णाभास्तैः कृष्णः कृष्णवर्णः त्वमपि शस्त्रधारिणां समूहमध्यस्थितत्वा कृष्णः। एतावता कवचशिरो रक्षकछुरिकासौ नन्दकशक्तिगदाप्रमुखशस्त्रधारकैः द्वावपि कलुषतां नीतौ।
3. पुनः कथं भूतः कृष्णः त्वमपि। सकृष्णाभकृष्णः कृष्णः आभाकान्तिर्यस्य सः कृष्णाभः स नाभिश्चासौ कृष्णाभश्च सकृष्णाभः भ्राता नेमिनाथः कृष्णपक्षे भवतः पक्षे कृष्णाभ भ्रातापूर्वभूतन्यायेन पृथ्वीसिंहमहाराजा भवत्सदृशकान्त्या तेन नेमिनाथेन कृष्णः कृष्णः पृथ्वीसिंहभ्रात्रा भवान् कृष्णः। भ्रातुः कृष्णकान्त्यामिलनत्वात् द्वयोः समानकान्तित्वात् कृष्णवर्णशरीरमूर्त्तियुत इति भावः।
4. पुनः कथं भूतः कृष्णस्त्वमपि सकृष्णाभकृष्णः। कृष्णया द्रौपद्या स्त्रिया भाति यः सः कृष्णाभः अर्जुनस्तेन सह वर्त्तमानः सकृष्णाभः स चासौ कृष्ण इति सर्वशत्रुभूपतिकर्षको योऽसौ सकृष्णाभकृष्णः अर्थात् अर्जुनपाण्डवेन बलवता सार्द्धं सर्वशत्रुनिकन्दकः इत्यर्थः। भवानपि सकृष्णा इति लक्ष्मीः संस्कृते भाषायां दोलति तया आसमन्ताद्भाति यः सः सकृष्णा भो दोलतिराम हलद्याख्यस्तेन सार्द्धम्। अथवा अन्यानि कश्चित् भूपतिमन्त्रीप्रमुखास्तैः सार्द्धं कृष्ण इति सर्वशत्रुः सिन्ध्यो तथा तकूद्गलकरस्तयोः कर्षकः निवारकः इति। कृष्कर्षणे इति धातोः प्रयोगः उणादित्वाक्कृष्ण इति निपातत्वात्सिद्धम्।
5. पुनः कथं भूतः कृष्णस्त्वमपि। सकृष्णाभकृष्णः। कृष्णेन अर्जुनेन आसमन्ताद्भातीति कृष्णाभः। स इति सत्यवन्तश्चासौ कृष्णाभश्च सकृष्णः।
6. पुनः कथं भूतः कृष्णः सकृष्णाभकृष्णः कृष्णा भयाकृष्णकात्या सह वर्त्तमानाः याः गोपिकास्तासु सकृष्णा सुकृष्णः कलुषकर्मकरः। तथा चोक्तं मुक्तावल्यादौ गोपवधूटीदुकूलचौराय इति हेतोरिति भावः।
7. पुनः कथं भूतस्त्वं सकृष्णाभकृष्णः। कृष्णा आ ईषत् भा कान्तिर्यस्याः सा कृष्णाभा तया सह वर्त्तमाना सकृष्णाज्योतिमत्तया कृष्ण इति कृष्णवर्णः।
8. पुनः कथं भूतः कृष्णः सकृष्णाभकृष्णः। सैरिति नूतनजलैः कृष्णा आभा यस्य सः सकृष्णाभस्तद्वत् कृष्ण इति कलुषमूर्त्तिर्यस्य सः। नूतनजलधररुचिर इति वचनत्वात्। सोदले निकरे नीरे इति कालिदासोक्तिः।
9. पुनः कथं भूतस्त्वं सकष्णाभकृष्णः सकृष्णाभेन कृष्णः। एतावता भाषायां कृष्णचीवलीतज्जात उपरितनाधोवस्त्रपरिधापनसहितेन कृष्णवर्ण इत्यर्थः।
10. पुनः कथं भूतः कृष्णः सकृष्णाभकृष्णः। सम् इति नक्षत्रं च कृष्ण इति अन्धकारं च ताभ्याम् आसमन्ताद्भाति या सा सकृष्णाभा रात्रिः। अन्धकारपक्षत्रियामा तद्वत् कृष्णः कृष्णवर्ण इत्यर्थः। संनक्षत्रे तुसूशब्दे इति कालिदासोक्तिः।
11. पुनः कथं भूतस्त्वं सकृष्णाभकृष्णः लिषनकाले कृष्णाभया सहिता या सा सकृष्णाभा। अर्थात् मषीयुक्तकृष्णलेकन्याकृष्णवर्ण इत्यर्थः।
12. पुनः कथं भूतः कृष्णः। सकृष्णाभकृष्णः। शम् इति कान्तावदनावलोकनं स एव कृष्ण इति पापस्तेन आसमन्ताद्भान्ति तेः सकृष्णाभाः संसारवासिनो जीवास्तेषामुदरे धारणात् कृष्णः कृष्णवर्णः। संसारमहीरुहस्य बीजाय इति वचनात्। अथवा। त्रैलोक्योदरे धारणात् वा। शंसत्ये शंकरे शेषे कान्तावदनलोकने इति कालिदासकृतैकाक्षर्याम्। शसयोरैक्यम्।
13. पुनः कथं भूतस्त्वं सकृष्णाभकृष्णः। से इति जले। अर्थात् जलकाले वर्षाकाले कृष्णाभेन कृष्णवर्णपट्टकूलेन कृष्णवर्ण इति भावः।

14. पुनः कथं भूतः कृष्णः सकृष्णाभकृष्णः। कृष्णवत् अन्धकारवत् प्राणिनां चित्ते आभा यस्य सः कृष्णाभः मोहान्धकारस्तेन कृष्णाः। कलुषीभूतास्संसारिजीवास्तेषु कृष्णाभकृष्णेषु संसारिजीवेषु स इति सूर्यवत् योऽसौ सकृष्णाभकृष्णः। मोहान्धकारनिवारकत्वाज्जीवेषु सूर्यवत्प्रकाशकरः इत्यर्थः।

15. पुनः कथं भूतस्त्वं सकृष्णाभकृष्णः। सकृष्णाभा ये दाक्षिणात्यास्तेषु कृष्णवत् यमवत् इति। सकृष्णाभकृष्णः। अर्थात् दाक्षिणात्यलोकानां यमवद्भयङ्करः सिन्ध्यामाधवाख्यस्य पलायमानकारकत्वादिति भावः। सः पुंसि मदने वायौ परोक्षे सूर्ययोरपीति कालिदासकृतैकाक्षर्याम्।

16. पुनः कथं भूतः कृष्णः सकृष्णाभकृष्णः। कृष्णैर्हरितवर्णपत्रैर्वा कृष्णवर्णपुष्पैर्वा कृष्णवर्णफलैर्वा कृष्णवर्णेशाखाद्यसघनवृक्षसमूहैर्वा आभान्ति ते कृष्णाभावनास्तेषु कृष्णः इति अन्धकारो यः सः कृष्णाभकृष्णः स इति सूर्यवत् कृष्णाभकृष्णे वृक्षगहनान्धकारे योऽसौ सकृष्णाभकृष्णः। अत्रायं भावः। यथा वनराजिषु सघनतरवृक्षान्धकारे सूर्यकिरणानां कुत्रचित् कुत्रचित् प्रकाश उद्दीपितो भवति। तथा नारायणस्याङ्गे कृष्णवर्णे आभरणानां सूर्यकिरणोपमाप्रकाशो भवतीति व्यङ्ग्यार्थः।

17. पुनः कथं भूतस्त्वं सकृष्णाभकृष्णः। सानां जलानां कृष्णाभा इति अगाधता तत्र कृष्ण इव कृष्णो योऽसौ सकृष्णाभकृष्णः। अर्थात्। यथा कृष्णः स्त्रीभिः सार्द्धं नानाजलक्रीडायुतो भवत्यगाधजले तथा भवानपीति भावः।

18. पुनः कथं भूतः कृष्णः सकृष्णाभकृष्णः। कृष्णेन व्यासेन व्याख्यानकर्त्रा आसमन्तात् भान्ति ते कृष्णाभाः भारतादयः पुराणास्तेषु नानाजीवकथाभिर्ज्जटाजूटाभिः कृष्णः अन्धकारोऽस्ति। स इति सूर्यवत् कृष्णाभकृष्णे कथा जटाजूटे योऽसौ सकृष्णाभकृष्णः। अत्रायं भावः। पुराणेषु नानाकथा वर्तन्ते। तत्र नारायणकथा सूर्यवत्प्रकाशकारिणीशेषा तत्परिकरा इति भावः। कृष्ण इति व्यासेर्जने कोकिले च कृष्णं मरिचलोहयोरिति विश्वलोचनकोषे।

19. पुनः कथं भूतस्त्वं सकृष्णाभकृष्णः। कृष्णाभया सह वर्त्तमाना सकृष्णाभामयूरपि छचन्द्रिकासूर्यमुखीतया कृष्णः कृष्णकान्तिमान् एतावता मयूरपिछ सूर्यमुख्यायुक्त इत्यर्थः।

20. पुनः कथं भूतः कृष्णः सकृष्णाभकृष्णः। कृष्णया मष्या आसमन्ताद्भान्ति ते कृष्णाभाः शास्त्रपुस्तकाः तत्र कृष्णा इति बहुपुरुषनानाप्रकारपापपुण्यरूपाजटाजूटाक्रियाकर्मनिर्देशरूपधारकत्वात् अन्धकाररूपनिर्देशाः। स इति सूर्यवत् कृष्णाभकृष्णेषु पुस्तककथाक्रियासु योऽसौ सकृष्णाभकृष्णः। अर्थात् सर्वपुस्तकेषु नारायणकथासूर्यवदाभासते इति भावः।

21. पुनः कथं भूतस्त्वं सकृष्णाभकृष्णः। ये पापिनो म्लेच्छाः चौराभिल्लावा ते कृष्णाभाः अयः समानवर्णास्त एव कृष्णाः इति विलेखकाः। अर्थात् म्लेच्छाग्रामनासिकाः चौरा गृहाणां भितिस्फोटनकराःभिल्लामार्गविध्वसंकराः। सा इति निवारिताः कृष्णाभकृष्णा म्लेच्छचौरभिल्लादयो येन स्वदेशात्सः सकृष्णाभकृष्णः। संक्लीबे स्पन्दने मार्गे ज्ञाने ध्याने निवारणे इति कालिदासकृतैकाक्षर्याम्।

22. पुनः कथं भूतः कृष्णः सकृष्णाभकृष्णः। कृष्णा आभा येषां ते कृष्णा भास्तेकज्जलकृष्णसर्पमयूरग्रीव इन्द्रनीलमणिप्रमुखास्तेषु सर्वेषु स इति प्रकृष्टार्थः। अथवा स इति समर्थरूपः। कृष्णाभेषु सकलपदार्थेषु कृष्णवर्णो योऽसौ सकृष्णाभकृष्णः। अर्थात् यावन्मात्राः कृष्णपदार्थास्ते प्रकृष्टकलुषा न सन्ति नारायणरूपात्। ते तु कान्तिमन्तोतिशयधारकाः न सन्ति। एषः कान्त्या कृष्णोऽपि सकलसूर्यादिकान्तिमद्देवादीन् तिरस्करोतीति भावः।

23. पुनः कथं भूतस्त्वं सकृष्णाभकृष्णः। सा इति गर्भापभाषणकराः। शत्रवो मदोद्धतास्ते एव कृष्णाभाः क्रोधोद्धतत्वात् पापरूपास्तेषु कृष्णः इति भस्मरूपकरो योऽसौ सकृष्णाभकृष्णः। अर्थात्। उद्धतशत्रुमदनिर्नाशक इति भावः। सोदलेनिकरे नीरे क्रोधे गर्भापभाषणे। संगार्थे शोभनार्थे सः प्रकृष्टार्थसमर्थयोरिति कालिदासकृतैकाक्षर्याम्। अथवा। कृष्णपक्षे। कृष्णवत् आभा येषु ते कृष्णाभाः शेषावतारास्तेषु सर्वेषु। स इति सत्यवन्तः कृष्णाभेषु कृष्ण एव प्रकटरूपो योऽसौ सकृष्णाभकृष्णः। अत्रायं भावः। चतुर्विंशतिसंख्येष्वतारेषु कृष्णावतारः सकलः पूर्णावतारमहिमावानस्ति। अन्ये अंशावतारा इत्यर्थः।

सनातने सत्यवन्ते शंकायामव्ययस्तु स। इति कालिदासकृतैकाक्षर्याम्। रसैरक्षरैर्यत्र नित्यं विरामो भुजङ्गादिविज्रंभितं तद्यकारैरिति छन्दोनुशासनादौ। अत्र श्लेषालङ्कारो बोध्यः।

।। इति कृष्णप्रतापश्लेषपक्षार्थः।।

श्रीमच्छ्रीजयसिंहभूपतनयो भून्माधवादिर्हरि-
स्तस्माद्योजनि विश्वराजमुकुटालङ्कारभूतो भुवि।।
तस्य श्रीशप्रतापसिंहनृपतेः काव्ये प्रतापाद्वये
श्रीभट्टारकदेवशक्तरचिते वह्निद्विसर्गो गतः।।23।।

।। इति श्रीप्रतापकाव्ये भुजङ्गविजृम्भितछन्दष्टीकायां त्रयोविंशतितमः सर्गः।।23।।

यन्त्र लिख्यते।

सहायकाचार्यः, व्याकरणविभागः,
जगद्गुरुरामानन्दाचार्यराजस्थानसंस्कृतविश्वविद्यालयः, जयपुरम्